

М. А. Вилцан (Москва),
В. І. Микора (Москва), А. О. Тиморин (Москва)

Деякі аспекти соціально-економічних перетворень 30-х років у СРСР

Пропонована стаття, підготовлена співробітниками Інституту історії СРСР АН СРСР та Інституту воєнної історії МО СРСР, ставить метою показати суперечливість процесу соціально-економічних перетворень в СРСР, досягнення і деформації на цьому шляху.

Будівництво нового ладу в СРСР являло собою складний і багатогранний процес. Було б неправильно його уявляти у вигляді прямої лінії, завжди круто спрямованої вгору. Все було на цьому шляху: і важко-здоланні бар'єри, і потужні ривки вперед, і грубі помилки та прорахунки, і уповільнення темпів.

За два місяці до Жовтневого повстання В. І. Ленін безапеляційно заявив: «Йти вперед, в Росії ХХ століття, що завоювала республіку і демократизм революційним шляхом, *не можна, не йдучи до соціалізму, не роблячи кроків до нього (кроків, які зумовлюються і визначаються рівнем техніки і культури...)*»¹.

Основні риси ленінської концепції були визначені в останніх працях Володимира Ілліча. Ось яким чином Ленін їх собі уявляв: суспільна власність на основні засоби виробництва, що забезпечує швидке зростання продуктивних сил, принцип оплати за кількістю і якістю праці, подолання соціальних і національних антагонізмів; ліквідація експлуатації людини людиною в усіх її формах, не лише формальне, а й реальне усупільнення, справжнє перетворення трудящих у господарів усього суспільного виробництва; підприємництво, змагання, сміливе починання і водночас плановірність, під якою слід розуміти свідому плановірність; розвиток суспільства як ладу цивілізованих кооператорів; культурна революція, яка висуває своїм завданням не відкидання старої культури, а опанування багатств світової культури і створення нової, соціалістичної культури; влада Рад як влада самого народу; непримиренна боротьба проти бюрократизму; колективізм, підпорядкування розвитку виробництва інтересам людини, задоволення її потреб; не людина для соціалізму, а соціалізм для людини; суспільство, орієнтоване на соціалістичну демократію, самоуправління мас, на забезпечення пристойного матеріально й культурного рівня життя народу.

Ще за життя В. І. Леніна його погляди на соціалізм почали втілюватися в практику. Це дістало підтвердження в перших господарських успіхах, досягнутих на основі плану ГОЕЛРО, нової економічної політики. Реалізація ленінської концепції соціалізму створювала в країні необхідні передумови для швидкого розв'язання соціально-політичних проблем, сприяла посиленню економічної і воєнної могутності СРСР.

Однак розрахунки В. І. Леніна на по-справжньому глибокі й стабільні зміни в економічній і політичній сферах повною мірою здійснити не вдалося. НЕП був короткочасним періодом. Відродився «воєнно-комуністичний» варіант розвитку суспільства у вигляді «сталінської моделі соціалізму». В основі цього лежали як об'єктивні, так і суб'єктивні фактори, глибокі суперечності перехідної епохи. Успадкована від старої Росії техніко-економічна відсталість, вороже капіталістичне оточення не могли не ускладнювати темпів і масштабів соціалістичних перетворень. Труднощі й помилки були неминучими. Одним з найгру-

¹ Ленін В. І. Загрожуюча катастрофа і як з нею борються // Повне зібр. творів.— Т. 34.— С. 182.

біших прорахунків сталінського керівництва стало те, що воно дедалі більшою мірою покладалося не тільки на силові, командно-адміністративні, а й просто на насильницькі, надзвичайні методи. Так чи інакше в основу «сталінської моделі» соціалізму лягли такі показники і положення, як підміна соціалізації основних засобів виробництва їх одержавленням; придушення демократичних форм суспільного життя; деспотизм і сваволя «вождя», який спирався на партійний і державний апарат і фактично стояв над ним; адміністративно-командні методи примусової (позаекономічної) організації праці, аж до державного терору; нездатність до самокорекції, тим більше — до внутрішніх реформ через відсутність як економічних, так і політичних (демократичних) регуляторів суспільного життя; замкнутість країни, тенденції до автаркії у всіх сферах життя; ідеологічний конформізм, інертність і слухняність мас, догматизм у науці й культурі.

Звичайно було б перебільшенням твердити, нібито в 20-ті роки в радянському суспільстві була повністю розроблена і практично апробована цілісна модель економічного управління господарством країни і всім суспільним життям. Водночас очевидним є те, що якби партія більшовиків неухильно дотримувалася ленінського курсу й послідовно реалізовувала накреслений ним план соціалістичного будівництва, а способи економічного управління виробництвом удосконалювалися й розвивалися відповідно до умов, що змінювалися, тоді можна було б створити модель соціалізму, яка відповідала б основним сподіванням трудящих.

Однак будівництво соціалізму, розпочате за накресленнями В. І. Леніна, з кінця 20-х років було переведене Сталіним і його оточенням на антинауковий, волюнтаристський шлях. Це породило багато суперечностей і деформацій.

У галузі економіки замість органічного поєднання інтересів, що намітилося в попередні роки, замість взаємозалежності і взаємодоповнюваності між промисловістю і сільським господарством виникла надзвичайно гостра суперечність. Вона була наслідком авантюристичної політики сталінського керівництва, яке намагалось розв'язувати завдання індустріалізації за рахунок селянства, шляхом його пограбування, декласування, переміщення напівпролетарських мас у міста.

Безумовно, індустріалізація як економічний захід була гостро необхідною для молодого Країни Рад. Створення важкої індустрії, впровадження в народне господарство машин і передової техніки В. І. Ленін вважав найважливішою умовою зміцнення соціалізму. «Єдиною матеріальною основою соціалізму, — писав, зокрема, він, — може бути велика машинна промисловість, здатна реорганізувати і землеробство»².

Курс на індустріалізацію країни, проголошений XIV партз'їздом (грудень 1925 р.), почав проводитися вже в умовах непу і одразу ж дав швидке зростання виробництва промислової продукції. До початку першої п'ятирічки було перевершено рівень дореволюційної Росії з усіх галузей виробництва, крім виплавки чавуну³. Набуло широкого розмаху промислове будівництво. Першорядна увага зосереджувалася на створенні енергетичної галузі економіки.

Величезні труднощі у створенні промислових гігантів навряд чи вдалося б подолати, якби не ентузіазм будівників нового суспільства, який з особливою силою проявився на індустріальних будовах.

Та поряд було й інше: нічим не виправдане сталінське підхльостування темпів індустріалізації; нестримне намагання провести її

² Ленін В. І. III конгрес Комуністичного Інтернаціоналу 22 червня — 12 липня 1921 р.: Тези доповіді про тактику РКП // Повне збір. творів. — Т. 44. — С. 9.

³ История советского рабочего класса. — М., 1984. — Т. 2. — С. 142.

будь-якою ціною (насамперед за рахунок селянства). Прийняте у квітні 1929 р. завдання довести за п'ятирічку виплавку чавуну до 10 млн. т сталінському керівництву здавалося недостатнім. У січні 1930 р. його було збільшено до 17 млн. т. При цьому воно висувалося перед усіма партійними, профспілковими і громадськими організаціями «як важливе народногосподарське завдання».

Сталінський «великий стрибок» у металургії, як і в інших галузях індустрії, призвів лише до великої дезорганізації в промисловому виробництві, до надзвичайного ускладнення економічної ситуації і невиправданих витрат матеріальних та людських сил. У кінцевому підсумку в 1932 р. у країні було виплавлено лише 6,2 млн. т чавуну. Сталінське волюнтаристське завдання не було виконане й у 1940 р., коли вдалося виплавити 14,9 млн. т чавуну⁴. Зростання виробництва промислової продукції в 1932 р. перевершило рівень 1928 р. у 2,3 раза, і це, без сумніву, є досягненням, хоч за планом передбачалося зростання в 2,8 раза.

Друга п'ятирічка (1933—1937 рр.) дала збільшення вартісної оцінки промислової продукції в 2,2 раза (ці дані завищені — не враховано інфляційні процеси). Однак зростання виробництва при цьому було нерівномірним і супроводжувалося посиленням диспропорцій і труднощів. Після ривка першої п'ятирічки з її майже 20-процентним середньорічним приростом виробництва промислової продукції відбувся спад: 1933 рік дав збільшення її обсягу всього на 5%. Нове піднесення 1934—1936 рр. (середньорічний темп становив понад 20%) змінилося уповільненням темпу промислового виробництва (в 1937 р. обсяг продукції збільшився на 11%, у 1938 р. — на 12%) через різке відставання паливно-енергетичної бази⁵. Позначилися й масові репресії, що обрушилися на партійні, радянські та господарські кадри. В 1936—1937 рр. було знищено велику кількість керівників заводів, провідних діячів промислових наркоматів, яких стандартно звинувачували у «шкідництві».

Незважаючи на всі наслідки, пов'язані з культом особи Сталіна, зрушення в соціалістичній індустріалізації були безперечними. В 1937 р. промислове виробництво зросло в СРСР порівняно з 1929 р. більш як у 4 рази, а порівняно з 1913 р. — у 8,2 раза. Якщо в 1918—1929 рр. середньорічні темпи зростання продукції промисловості становили 6,9%, то в 1930—1940 рр. — 16,5%⁶.

Особливо значним було зростання продукції машинобудування і металообробки: протягом першої і другої п'ятирічок — в 12 разів. У роки передвоєнних п'ятирічок було збудовано близько 9 тис. великих промислових підприємств.

Базовими галузями промисловості стали паливно-енергетичний комплекс і багатогалузеве машинобудування. Значний крок вперед зробила металургія. На Україні, наприклад, нарощував виробництво завод «Запоріжсталь», який спеціалізувався на випуску якісного металу. На ньому наприкінці другої п'ятирічки було досягнуто повного металургійного циклу, а цех електродпечей заводу (пізніше виділився в самостійний завод — «Дніпроспецсталь») за своєю могутністю і технічною досконалістю посів одне з перших місць у світі. На новому заводі «Азовсталь» виплавляли метал 2 домни, 4 мартени, завершувалося спорудження прокатного цеху. На криворізькому заводі стали до ладу 2 доменні печі. Переобладнувалися й старі металургійні заводи України. В 1934 р. на Донецькому заводі було розібрано старий збудований ще Юзом мартенівський цех і споруджено новий. Корінній

⁴ История советского рабочего класса.— М., 1984.— Т. 3.— С. 49.

⁵ История советского рабочего класса.— Т. 2.— С. 177—180; Данилов В. П. Феномен первых пятилеток // Горизонт.— 1988.— № 5.— С. 36.

⁶ Вопр. истории.— 1986.— № 11.— С. 29.

реконструкції було піддано Макіївський завод ім. Кірова, заводи ім. Дзержинського, ім. Петровського. Характер і обсяги реконструктивних робіт досить часто межували з новим будівництвом⁷.

Зусиллями робітників, інженерів, учених було досягнуто техніко-економічної незалежності країни. Потреби вітчизняної економіки в найскладніших машинах тепер задовольнялися без технічної чи будь-якої іншої допомоги з-за кордону. Питома вага імпорту машин і обладнання для використання у народному господарстві становила напередодні першої світової війни 43,6%, а в 1937 р. — 0,9%. Дореволюційна Росія за обсягом валової продукції займала п'яте місце у світі, а її частка у світовому промисловому виробництві становила тільки 2,6%. До кінця другої п'ятирічки за обсягом валової продукції СРСР вийшов на перше місце в Європі і друге — у світі, а питома вага промислової продукції країни становила майже 10% світової⁸. Не можна не відзначити, що «сталінська» модель індустріалізації поглинала величезні природні ресурси, велику кількість сировини, матеріалів та енергоносіїв. Така «затратна» структура господарства могла розвиватися лише протягом обмеженого часу і в окремі частині світу.

У процесі промислового перетворення країни різко зросла кількість людей, що опанували індустріальні професії. Третину населення СРСР становив тепер робітничий клас. У ту складну, суперечливу епоху робітники, інженери, спеціалісти забезпечили безпрецедентно високі темпи індустріалізації країни. В ім'я останньої було взято все, що тільки можна, і, навіть, більше, ніж можна, зокрема із села, за рахунок якого промисловість забезпечувалася і додатковою робочою силою, і хлібом. Здійснюючи індустріалізацію, радянські люди вивели СРСР до ряду перших світових держав. Своєю самовідданою працею, самообмеженням на благо Батьківщини, в ім'я інтересів нового ладу вони створили і матеріальну основу оборонної могутності. Та все ж народ, особливо селянство, заплатили за це досягнення надто дорого. Помилки і прорахунки тих років, що мали досить серйозні негативні наслідки протягом тривалого часу, потребують спеціального глибокого дослідження науковців-фахівців.

Гостра нестача обладнання, коштів, металу та будівельних матеріалів спричинилася до концентрації ресурсів на найважливіших, ударних об'єктах. Кредитна реформа (січень 1930 р.) і реорганізація в 1932 р. управління промисловістю (ліквідація ВРНГ й системи раднаргопсів і створення загальносоюзних промислових наркоматів), спрямовані на якнайсуворішу централізацію управління економікою, завершили в основному перехід від переважно економічних методів управління народним господарством, характерних для непу, до переважно адміністративно-командних, що базувалися не на матеріальній заінтересованості, а на адміністративному наказі, тобто на примусі. Така система може функціонувати лише тоді, коли примус реальний, тобто вселяє страх. Однак дисципліна, котрої добиваються під страхом суворих репресій, як відомо, породжує несміливість, пасивність, намагання ухилитися від прийняття самостійних рішень. Ці вади уповні далися взнаки у ході соціально-економічних перетворень у 30-ті роки.

Якнайсуворіша централізація управління економікою неминуче приводила і до концентрації всієї повноти політичної влади у її верхньому ешелоні, в руках невеликої групи осіб і, навіть, однієї людини — Сталіна. Політична система, що на рубежі 30-х років змінила демократичний централізм попереднього десятиліття, одразу ж складала-

⁷ История советского рабочего класса.— Т. 2.— С. 161.

⁸ Народное хозяйство СССР за 60 лет: Юбилейный стат. ежегодник.— М., 1977.— С. 35.

ся як система саме авторитарно-деспотична. Рік у рік риси свавілля в ній посилювалися, і до кінця 30-х та на початку 40-х самовладдя вождя й культ його особи набули нічим не обмежуваних форм. Неможливість публічно заперечувати Сталіну і взагалі будь-якому представнику центру, поки він підтримувався вищим керівництвом, призводила до того, що всезагальне визнання нерідко діставали й помилкові ідеї. Більше того, багаторазово повторені з високих трибун і ніким не заперечені, вони почали сприйматися як істинні для мільйонів і десятків мільйонів людей.

Великі нестатки, яких зазнавало населення (особливо у зв'язку з голодом 1932—1933 рр.), різке звуження сфери товарно-грошових відносин — це також зумовлювало посилення ролі примусу в житті суспільства, вело до розширення адміністративного апарату, до посилення його всевладдя. Сталін стверджував, що «володарюють не ті, хто обирає і голосує, а ті, хто «править», — люди, «які опанували на ділі виконавчими апаратами держави, які керують цими апаратами»⁹. З його «легкої» руки і в теорії ставився знак рівності між державою та її апаратом. Виконавчий апарат перебирав на себе фактично законодавчі функції.

Держава вже ототожнювалася й із суспільством. На практиці це виявлялося в «одержавленні» не лише економіки, а й культури, всього суспільного життя. Воно проявилось, зокрема, в передачі ВЦРПС державних функцій ліквідованого на початку 30-х років Наркомату праці. «Одержавлювалися» (і бюрократизувалися) громадські організації. На початку 30-х років вони були підпорядковані відповідним наркоматам і відомствам за профілем своєї діяльності. Державні інтереси, а також інтереси відомств, що нерідко розумілися неправильно, ставилися вище інтересів суспільства, класу, а тим більше — особи.

У цілому недемократичне одержавлення економіки зумовлює особливе становище носіїв господарсько-політичної влади. Вищі ешелони керівників утворили кадри так званих номенклатурних працівників, переважна більшість яких посідала свої високі управлінські посади протягом усього життя, як тільки вони потрапляли до номенклатури. Їхній матеріальний достаток забезпечувався, крім вищої і в цілому заслуженої зарплати, ще й напівприхованими привілеями; доступом до закритих спеціальних розподільників, можливістю одержувати додаткові послуги соціально-культурного характеру, мати кращі умови відпочинку тощо.

Сталінські спотворення соціально-економічного й політичного життя країни призвели до втрати головного — розуміння людини як мети, вищої цінності, а не засобу, «гвинтика». В ім'я досягнення «великої мети» виправдовувалися будь-які нелюдські засоби. «Політична доцільність» офіційно ставилася вище формальної законності, що позбавляло політику моральних засад. Знехтувавши нормами й принципами людської моралі і справедливості, авторитарно-бюрократична система намагалася зміцнити своє становище, наполегливо втовкмачуючи в суспільну свідомість «особливі», відмінні від загальнолюдських, норми співжиття і поведінки.

Посилення воєнної загрози додатково стимулювало жорстокість методів управління, адміністративний контроль. Це виявлялося в збільшенні чисельності директивних та контролюючих органів, у посиленні репресивного режиму й в інших сферах. Замість шести промислових наркоматів, що існували в 1939 р., у наступному, 1940 р., їх вже налічувалося 23. Відповідно збільшувався апарат управління при значному скороченні кількості підвідомчих наркоматам заводів і фабрик. Так,

⁹ Сталин И. В. Соч.: В 12-ти т.— М., 1947.— Т. 4 (ноябрь 1917—1920).— С. 37, 366.

Наркомважмаш керував лише 43 підприємствами, Наркомат середнього машинобудування — 20¹⁰. Водночас за рішенням безрезного (1940 р.) пленуму ЦК партії перебудовувалася робота РНК СРСР з тією ж метою — посилення централізації й контролю. У його складі були виділені ради з провідних галузей промисловості. Пленум ЦК РКП(б), що відбувся в червні того ж року, схвалив пропозицію уряду про створення союзно-республіканського Наркомату державного контролю, на який покладалася перевірка виконання рішень партії і уряду, контроль за витратою державних коштів та матеріальних ресурсів.

28 грудня 1938 р. РНК СРСР, ЦК ВКП(б) і ВЦРПС прийняли постанову «Про заходи щодо впорядкування трудової дисципліни, поліпшення практики державного страхування і боротьби із зловживаннями в цій справі». Згідно з нею порушники дисципліни піддавалися різноманітним адміністративним стягненням. 26 липня 1940 р. Президія Верховної Ради СРСР прийняла указ «Про перехід на восьмигодинний робочий день, на семиденний робочий тиждень і про заборону самочинного виходу робітників і службовців з підприємств і установ». Робочий час кожного трудівника таким чином збільшувався в середньому на 33 години щомісяця. Самочинний вихід з підприємства карався ув'язненням на строк від двох до чотирьох місяців, прогул без поважної причини — засудженням до виправно-трудова робіт на строк до шести місяців за місцем роботи з утриманням до 25% заробітної плати. 10 липня 1940 р. приймається ще один указ, за яким випуск недоброякісної або некомплектної продукції прирівнювався до шкідництва. Вжиття подібних заходів, звичайно, звужувало й без того тісні рамки демократизму радянського суспільства 30-х років.

Однак складні соціальні, економічні й технічні питання погано піддавалися розв'язанню адміністративно-наказовим шляхом. Як відзначалося на XVIII Всесоюзній партконференції (лютий 1941 р.), «... прогули і самочинні виходи на багатьох фабриках, заводах, рудниках, шахтах, залізницях ще далеко не припинилися». Перший секретар МК і ММК ВКП(б) О. С. Щербаков зазначив на конференції, що «...працюючі замість семи вісім годин, люди умудряються виробляти менше. Відбувається це через те, що на таких підприємствах панують виняткова розхлябаність і неорганізованість»¹¹. Це привело до того, що завдання третьої п'ятирічки промисловість не виконала. Більше того, незважаючи на значне збільшення робочого часу й посилення відповідальності за порушення, у 1940 р. промислові підприємства працювали ще гірше, ніж на початку п'ятирічки.

Все це з новою силою висунуло на чергу дня питання про вдосконалення господарського механізму керівництва промисловістю. Напередодні і під час XVIII Всесоюзної партійної конференції лунали критичні зауваження на адресу «зацентралізованої» командно-адміністративної системи, яка не допомагала керівнику підприємства, а, навпаки, ускладнювала його практичну роботу¹². Зокрема, пропонувалося обмежити коло номенклатурних працівників, які призначалися наркоматами, розширити права директора у розв'язанні кадрових питань, різко скоротити звітність, дозволити підприємствам купувати на ринку нефондовану продукцію. Учасники конференції критикували недосконалість планових показників, зокрема «валових», а також зневажливе ставлення господарників до фінансово-економічних питань роботи підприємств, до госпрозрахунку¹³. Однак у цілому вся ця критика не торкалася корінних засад командно-адміністративної системи. Висно-

¹⁰ Коммунист.— 1988.— № 1.— С. 29.

¹¹ Коммунист.— 1988.— № 1.— С. 34.

¹² Див.: Там же.— С. 31.

¹³ Там же.— С. 33.

вок було зроблено такий: якщо адміністративні заходи не дають належного ефекту, їх треба посилити.

Розрив між теоретичними постулатами, декларованими переважно самим Сталіним, і реальністю приводив до того, що робітничий клас лише формально був власником засобів виробництва, фактично ж ними не володів ніхто, а розпоряджався державний апарат. Сталося відчуження трудівника від засобів виробництва.

Найважливішим напрямом у діяннях бюрократичної системи були перетворення в аграрному секторі економіки шляхом колективізації. У статті «Про кооперацію» В. І. Ленін виділив основні принципи кооперативного руху: добровільність, поступовість, розвиток кооперації від нижчих, простіших форм (збутової, постачальницької, кредитної і т. д.) до форм виробничого об'єднання — колгоспів, поєднання особистих інтересів селянина і громадських інтересів трудового колективу. Все це мало поступово привести село до соціалізму. Визначаючи приблизні строки розв'язання завдань кооперування «поголівно всього населення», Володимир Ілліч писав, що на це піде ціла історична епоха, але при цьому відзначав: «Ми можемо пройти в кращому разі цю епоху в одне-два десятиріччя»¹⁴.

Сталінська колективізація, здійснена наприкінці 20-х — на початку 30-х років, являла собою прямий відхід від ленінської концепції кооперування. По суті, вона проводилася насильницьким шляхом, без достатньої матеріально-технічної, ідеологічної і психологічної підготовки селянства. Сама ідея суцільної колективізації, яка не допускала жодної альтернативи, була хибною і призвела до важких наслідків. Людські і матеріальні втрати в роки колективізації, зумовлені авантюристичними, а часом і злочинними діями сталінського керівництва, порівнянні з втратами воєнного часу. Збитки, завдані країні сталінською колективізацією, не були відшкодовані і до початку Великої Вітчизняної війни. Природно, що це не могло не позначитися на постачанні Червоної Армії, створенні продовольчих резервів та на морально-політичному стані населення країни.

Встановлений у колгоспах економічний порядок базувався не на ленінському принципі матеріальної заінтересованості, госпрозрахунку і еквівалентному обміні між містом і селом, а значною мірою на позаекономічному примусі. Це виявлялося насамперед у забезпеченні відчуження частини виробленої селянами продукції у вигляді податку. Вважалося, що «перекачування» коштів із села було необхідне для індустріалізації, а те, що воно підривало продуктивні сили сільського господарства, не бралось до уваги. Обов'язкові поставки державі сільськогосподарських продуктів від колгоспів і одноосібних селянських господарств, впроваджені в 1933 р., лише зовні прибрали товарної форми. Насправді ж це була продрозверстка. Обов'язковість виконання планів державних поставок сільгосппродуктів, що, як правило, не мали верхньої межі, стала непорушним законом взаємовідносин між колгоспом та державою. Надзвичайні заходи, особливо під час заготівельних кампаній, були зведені до рівня високої державної політики.

10 грудня 1932 р. Політбюро ЦК ВКП(б), заслухавши доповіді С. В. Косіора (від ЦК КП(б) У) і Б. П. Щеболдаєва (Північно-Кавказький крайком) про хлібозаготівлю і дійшовши до висновку, що в ряді районів вона зірвана, утворило комісію під керівництвом В. М. Молотова. До її складу ввійшли Сталін, Каганович, Чернов та ін. Комісії було доручено підготувати проект рішення по цих доповідях. На її пропозицію 14 грудня 1932 р. ЦК ВКП(б) і РНК СРСР прийняли незвичайну, як для того суворого часу, постанову. Місцевим партійним і радянським органам було наказано з метою виконання планів хлібозаготівель рішуче боротися з контрреволюційними елемента-

¹⁴ Ленін В. І. Про кооперацію // Повне збір. творів.— Т. 45.— С. 354.

ми, «не спиняючись перед усіма видами репресій (арешт, концтабір, найвища кара)». Злісними ворогами партії, робітничого класу і колгоспного селянства оголошувалися «саботажники хлібозаготівель з партквитками у кишенях». Їх пропонувалося засуджувати на 5—10 років і навіть розстрілювати¹⁵. Через три з половиною роки секретар ЦК Компартії України С. В. Косіор на липневому (1936 р.) пленумі ЦК ВКП(б) скаже: «У нас на хлібозаготівлях хто свиню нажив, а хто чуба позбавився»¹⁶. Це ще було м'яко сказано. Позбавлялися не лише чуба, а й голів. Що ж до хлібозаготівель, то результат їх у 1932 р. відомий: через злочинну політику Сталіна та його оточення на Україні, Північному Кавказі, Казахстані й деяких інших районах від голоду загинуло, за дуже приблизними підрахунками, 3—4 млн. чол.

Внаслідок політики, що проводилася на селі, колгоспи опинилися у величезній економічній залежності від держави. Ця обставина в свою чергу відкривала широкий простір для командування і адміністрування. Про якусь самостійність колгоспів годі й казати. Вони були повністю позбавлені головних засобів виробництва великої техніки. Остання зосереджувалася в МТС — державних підприємствах.

В оплаті праці колгоспників утвердився так званий «залишковий принцип». На трудодні розподілялося те, що залишалося від виробничих витрат і обов'язкових поставок, тобто дуже мало, або майже нічого. Тим самим підривався сам принцип соціалістичного розподілу по праці. Це вело до зниження заінтересованості колгоспників у розвитку суспільного виробництва. У більшості селян зникло господарське ставлення до землі, прагнення працювати на межі своїх фізичних сил. Селянська праця значною мірою втратила продуктивність, а селянське споживання досить часто трималося на напівзлидненому рівні. Щоб хоч якось «стимулювати» працю колгоспника, уряд пішов на такий захід, як впровадження в колгоспах з 1939 р. обов'язкового мінімуму трудоднів. Це, по суті, посилювало примусовий характер праці сільськогосподарського виробника.

До суттєвої деформації ленінської ідеї кооперації призводило й те, що не тільки окремих колгоспників, а й артіль у цілому не мала права розпоряджатися своїм неподільним фондом, а реально — й виробленою продукцією. Різноманітні постанови, положення, інструкції, накази й рекомендації вели до фактичного одержавлення колгоспної власності, та й самих колгоспів. Пай селянина, з яким він вступав до колгоспу, потрапляв до неподільного фонду і не міг бути йому повернений. Особисті господарства мали такі розміри, щоб селянин не став економічно самостійним, а перебував у залежності від колгоспу. Місцеві органи влади суворо стежили за тим, щоб у жодному разі не порушувалися регламентовані розміри особистого господарства колгоспників.

Ще наприкінці 20-х років у партії розгорнулися палкі суперечки щодо ролі товарно-грошових відносин при соціалізмі. В 1929 р. на квітневому пленумі Центрального Комітету ВКП(б) М. І. Бухарін сформулював принциповий висновок про значення ринку при соціалізмі. Він, зокрема, стверджував: «Форма ринкового зв'язку буде у нас існувати ще тривалі й тривалі роки. Я б навіть більше сказав: форми ринкового зв'язку тривалі роки будуть вирішальною формою економічного зв'язку. Вирішальною! ...Звідси випливає ось що: якщо розвиток соціалізму йде через ринковий зв'язок, через ринкові товаровідносини між містом і селом, то ... наша провідна економічна роль має йти через ринкові відносини, тобто через розгортання товарообігу»¹⁷.

Однак і тоді, і в наступні роки іншої точки зору дотримувався Сталін. Він недооцінював значення товарно-грошових відносин при со-

¹⁵ История СССР.— 1989.— № 3.— С. 50.

¹⁶ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 2, спр. 572, арк. 41.

¹⁷ Там же.

ціалізмі. Як у теорії, так і на практиці ним повністю виключалися зі сфери товарного виробництва засоби виробництва. Внаслідок цього слабкий розвиток цих відносин був характерною рисою радянського суспільства протягом багатьох років. Це повною мірою відповідало теоретичним установкам Сталіна, найбільш докладно викладеним у праці «Економічні проблеми соціалізму в СРСР». І докоряти йому в розходженнях між словом і ділом тут уже не можна.

Та насправді суспільство 30-х років не було якоюсь подобою суспільства без розподілу праці і обміну продуктами людської діяльності. Обмін здійснювався, але переважно не у формі товарів, а шляхом прямого продуктообміну. Найбільш наочно це виявлялося у сфері відносин між промисловістю і сільським господарством, між робітничим класом та селянством. Держава через систему МТС давала колгоспам техніку, а брала хліб у вигляді натуроплати. Цей обмін не був еквівалентним. Держава давала стільки, скільки могла, а брала стільки, скільки потребувала — до натуроплати додавалася ще й продрозверстка. Продуктообмін стосувався не тільки засобів виробництва, а й значною мірою предметів споживання та оплати по праці. В колгоспах переважала натуральна оплата праці. Робітничий клас одержував заробітну плату грішми. Прозверстка, продуктообмін, надзвичайні заходи у сфері праці, що рухали її до межі суспільної і державної повинності жорстка централізація керівництва економікою — все це дає підстави для визначення системи економічних відносин, яка склалася в 30-ті роки, як «казарменого соціалізму», як сталінського варіанту «воєнного» комунізму», який міг функціонувати лише на основі командно-адміністративного впливу. Гору взяли сили, які ігнорували об'єктивні закони суспільного розвитку і тяжіли до воєнно-комуністичних методів побудови нового суспільства.

Для діяльності керівників партії і країни в 30-ті роки було характерним помилкове бачення майбутнього соціалізму, а також схильність до забігання вперед, що нерідко межувало з авантюризмом. Масам нав'язувалося спрощене уявлення про соціалізм, стверджувалося, що його побудова займе небагато часу — дві-три п'ятирічки. Виходячи з цього, вироблялася й політична лінія на форсовані темпи індустріалізації, якнайшвидшу переробку всього селянства на пролетарський манер, на перетворення дрібнотоварного сільського господарства в особливий лад великих фабрик промислового типу.

Сталін та його найближче оточення вміло зіграли на революційному нетерпінні мас, на властивих будь-якому масовому рухові утопічних і зрівняльних тенденціях, на стремлінні авангарду самої партії до довгоочікуваної мети. В суспільній свідомості створювалося таке розуміння соціалізму, яке одвічно виправдовувало його командно-адміністративну форму. Всупереч ленінським поглядам на соціалізм протягувалася думка, що він створюється за «вказівкою згори».

Найважливішим соціальним результатом розвитку країни на соціалістичній основі була повна ліквідація безробіття в СРСР, яке в 20-х роках, особливо наприкінці, істотно погіршувало становище трудящих. Навесні 1928 р., коли в народному господарстві працювало близько 12 млн. робітників і службовців, на біржах праці було зареєстровано майже 1,6 млн. безробітних. Навесні наступного року їх кількість зростала до 1,7 млн. чол. Однак з осені 1929 р. настав перелом — тоді вже налічувалося 1,2 млн. безробітних, а навесні 1930 р. — 0,2 млн.¹⁸ Наступного року безробіття в СРСР уже не було. Усталення планової системи — хай і спрощено директивної — зробило відсутність безробіття постійною рисою соціального становища трудящих.

¹⁸ Див.: СССР и зарубежные страны после победы Великой Октябрьской социалистической революции: Стат. сб. — М., 1970. — С. 147, 149.

Утвердження засад соціалізму виявилось також у конституційному визнанні соціальних прав трудящих — прав на працю, відпочинок, освіту, медичну допомогу, забезпечення по старості й хворобі чи з втратою годувальника тощо. Щоправда, панування залишкового принципу в підході до розвитку соціальної сфери при тому рівні суспільного багатства, яким володіла країна в 30-ті роки, робило неможливим повне здійснення проголошених соціальних прав. Переважна більшість колгоспників, а вони становили майже половину трудящих у той період, не мала щорічних відпусток; вони не одержували ніяких виплат під час хвороби; як правило, не користувалися безплатними чи пільговими путівками; жінки не мали оплачуваних відпусток у разі вагітності і пологів. Колгоспники не одержували пенсій.

По суті, соціальне забезпечення в 30-ті роки стосувалося головним чином робітників і службовців, хоч, наприклад, пенсії по старості мали переважно номінальний характер¹⁹. Інакше кажучи, проголошення загального соціального забезпечення в 30-ті роки мало скоріше декларативне ідеологічне значення.

Надзвичайно істотним уявляється і те, що соціалістична спрямованість багатьох перетворень у 30-х роках сприяла переважанню доступних, демократичних форм розподілу тих соціальних благ, розвиток яких був умовою самої індустріалізації і які тому вже тоді набули практично загального поширення. До них належать освіта, охорона здоров'я, культурне обслуговування.

У людей того часу, які пережили розруху й голод, трагедії першої світової і громадянської воєн, які пам'ятали життя в умовах царської Росії, жила віра у те, що найгірше вже лишилося позаду, що в Країні Рад «за роки зроблено справи століть», що попереду на них чекають нові звершення. Оптимізм і віра підтримувалися широкою пропагандою успіхів і замовчуванням недоліків. І дедалі на недосяжнішу вершину піднімався «великий керманіч», прославляти непогрішиму мудрість якого стало обов'язковим ритуалом. Для когось це було точно розрахованим способом зробити кар'єру, для інших — даниною усталеній традиції, а для багатьох — щирою вірою.

У духовній сфері сталінська деформація соціалізму проявилася в масованому ідеологічному тиску, у насильственому насадженні «однодумства», в створенні обстановки загального страху і підозрілості. У свідомості людей утверджувалася психологія маленької людини, за яку думає і вирішує начальство, «гвинтика» великого механізму, який завжди можна замінити іншим, таким самим. Все це не могло не позначитися і позначилося негативно на моральному стані народу в передвоєнний період. Однак духовний заряд Великої Жовтневої соціалістичної революції значною мірою ослабив руйнівний вплив теорії й практики сталінщини на морально-політичний стан радянського суспільства.

Серйозні деформації сталися і в політичному ладі країни. До кінця 30-х років, по суті, утвердився режим одноосібної диктатури Й. В. Сталіна. Народні маси практично були усунуті від влади. Диктатура Сталіна насамперед маскувалася під диктатуру пролетаріату. І хоч у країні функціонували партійні та державні інститути, вони цілком підкорялися волі «вождя», який формально правив від імені партії і народу, а фактично був підзвітний лише самому собі. Сталін не виражав інтересів ні робітничого класу, ні селянства, ні інтелігенції. Прикриваючись розмовами про вірність заповітам В. І. Леніна, він насаджував власну модель соціалізму, широко використовуючи для цього жорстоку репресивну політику.

¹⁹ У 1940 р., коли в народному господарстві було зайнято 34 млн. робітників і службовців, пенсії по старості одержували тільки 0,2 млн. чол. (Див.: Социальное развитие рабочего класса СССР. — М., 1977. — С. 158—159, 226).

Диктатура Сталіна — складне явище. Вона мала опору не лише серед його найближчого оточення і досить значної верхівки партійного й державного апарату, яка користувалася немалими привілеями. Під масованим впливом пропаганди в свідомості мільйонів людей Сталін поставав символом соціалізму, геніальним теоретиком, найвеличнішим полководцем усіх часів і народів, людиною, для якої понад усе — благо народу. У виступах і працях Сталіна містилося, звичайно, немало правильних положень, зокрема, про необхідність розвитку внутріпартійної демократії, бережливе ставлення до кадрів і т. д. Та на практиці вони розходилися з ділом.

Найбільш кричущим нехтуванням норм соціалістичної законності були жорстокі репресії, що набули характеру всенародної трагедії. Ідеологічним підґрунтям для них послужила висунута Й. В. Сталіним теза про загострення класової боротьби з просуванням до соціалізму. Отже, здійснюваний при цьому терор не був засобом диктатури пролетаріату. До початку репресій 30-х років опір класових ворогів було подолано. Найбільше постраждали від репресій робітничий клас, селянство, широкі верстви інтелігенції. Сильного удару було завдано партійним, радянським і військовим кадрам. Така політика сприяла зміцненню режиму диктатури сталінізму. Репресії супроводжувалися грубими порушеннями соціалістичної законності. Презумпція невинності громадян оголошувалася пережитком буржуазного права. Особисті визнання звинувачених, а це, як правило, був самонаговір, зроблений під випитуванням на муках, визнавалися вирішальним доказом вини.

Оцінюючи з позицій сьогодення підсумки розвитку СРСР у передвоєнні роки, сутність і кінцеві результати тодішніх соціально-економічних, ідеологічних і внутріполітичних процесів, можна цілком впевнено сказати, що вони були соціалістичними. Щоправда, мали місце значні деформації в бік «воєнного комунізму»; грубого, зрівняльного «казарменого соціалізму». Це проявлялося в надмірному одержавленні власності і відчуженні трудящих від засобів виробництва та влади, у низькому рівні життя, особливо колгоспного селянства, в підміні демократизму соціалістичного суспільства адміністративно-командною системою управління соціально-політичними і економічними процесами. Якоюсь мірою це виправдовувалося у роки війни, але не в мирний час. Країна розвивалася у гострих суперечностях. Революційна романтика, творче піднесення, трудовий ентузіазм перших п'ятирічок затьмарювалися насильственою колективізацією, масовими репресіями, таборами, терором і всевладдям Сталіна.

Минуле наше неоднозначне. У ньому воедино злилися перемоги і поразки, відкриття й помилки, світле і трагічне, революційний ентузіазм і жертви, великі сподівання й розчарування. Однак, незважаючи на всі ці деформації, народ, отже, в основній масі ще вірив в ідеї Жовтня, зберігав у глибині своєї свідомості гуманістичне розуміння соціалізму.

Розвиток СРСР дав можливість створити потужну економічну базу, соціально-політичні умови існування радянського суспільства. Соціально і матеріально-технічна база, створена в 30-ті роки, була вирішальним фактором зміцнення обороноздатності країни. Це виявилось насамперед у створенні важкої індустрії, галузей воєнної промисловості, в формуванні умов для забезпечення широких мобілізаційних можливостей централізованої економічної і політичної системи. Вона, ця система, давала можливість навіть за недостачі засобів і ресурсів зосереджувати у разі потреби всі сили на вирішальних напрямках.

Водночас непосильні темпи розгортання промисловості одразу ж одізувалися порушеннями технологічних вимог, різким падінням якості робіт і продукції, аваріями на шахтах, електростанціях, будовах, не-

виконанням планових завдань, погіршенням продовольчого постачання, різким зниженням життєвого рівня трудящих.

Що стосується ідейно-політичної сфери радянського суспільства, то якби функціонувала справді демократична система, а політичні і військові рішення не приймалися одноосібно Сталіним, багатьох значних помилок, допущених напередодні й у ході війни, вдалося б уникнути. Репресії 30-х років, беззаконня і свавілля створили додаткові умови для появи нестійких елементів, що стали в період окупації на шлях зради Батьківщини.

Загроза війни була справді важливим фактором розвитку країни, і насамперед, прискорення індустріалізації. Та вона ж висувала найжорсткіші вимоги до гранично розумного, бережливого, раціонального використання матеріальних і людських сил, до їх нагромадження, а не знищення. Цілком зрозуміло, що не лише репресії 1936—1938 рр. проти військових, інженерно-технічних і партійно-державних кадрів, а й «розкуркулювання» по-сталінськи, і голод 1932—1933 рр., і нав'язаний країні шалений темп промислового будівництва, і нехтування принципів демократії — все це вело до даремної витрати багатьох сил і коштів, до зриву цілком реальних планів, а тим самим до ослаблення й обороноздатності країни.

Одержано 21.12.89.

Предлагаемая статья, подготовленная сотрудниками Института истории СССР АН СССР и Института военной истории МО СССР, ставит целью показать противоречивость процесса социально-экономических преобразований в СССР, достижения и деформации на этом пути.